

УДК: [94(477):28] "18"

МЕША В.Г.

Донецький інститут підприємництва

Меша Володимир Григорович (1955 р.н.). У 1978 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Донецького інституту підприємництва. Коло наукових досліджень – *"Конфесійні та суспільні аспекти розвитку православної церкви в Україні в 1875-1900 рр."*.

ПРАВОСЛАВНА МІСІЯ В УКРАЇНІ: ПРОТИСТОЯННЯ СЕКТАМ СХІДНОХРИСТІЯНСЬКОГО КОРИННЯ (1875-1900 РР.)

У статті проаналізовані особливості віровчення та тенденції розвитку східносектантських утворень в Україні останньої чверті XIX століття. Головна увага приділена реконструкції подій, пов'язаних із організацією православної церквою проти сектантської місіонерської діяльності, а також системі державних заходів, які сприяли релігійній та соціальній нейтралізації сектантських течій східнохристиянського коріння.

In the article the features of dogma and progress of skhidnosektantskikh educations trend are analysed in Ukraine of the last fourth of XIX of age. Main attention is spared the reconstruction of events, related to organization an orthodox church against sectarian missionary activity, and also system of state measures which was instrumental in religious and social neutralization of sectarian flows of skhidnokhristiyanskogo root.

Історія православного християнства в Україні в останні 15-17 років набула великої актуальності, можна говорити про справжній спалах діяльності вітчизняних істориків, які присвятили цій темі сотні наукових праць. Однак, висвітлення сектантського помітно відстає, чим і обумовлена тема даної статті. Автор ставить за мету на порівняно короткому відрізку часу (остання чверть XIX ст.) показати протистояння Російської православної церкви сектам східнохристиянського коріння.

Православно-церковне протистояння сектантському рухові в Україні було явищем, характерним для всіх віків, проте саме в XIX ст., особливо в його останній чверті, гострота ідейної й організаційної боротьби на цьому конфесійному полі досягла своєї найвищої фази.

Необхідно визнати, що масовість сектантства усіх його різновидів була породжена, принаймні, обставинами двох порядків. Передусім – соціально-економічними – інтенсивним розвитком капіталізму, болісним розшаруванням суспільства, гострими соціальними проблемами, що виникали внаслідок обезземелення селянства тощо. По-друге, обставинами духовного порядку – масовості сектантства сприяла майже тотальна ліквідація української православної церкви з її віросповідною, зокрема, обрядовою специфікою та домінування на вітчизняних теренах РПЦ з її (невластивими для національної форми церковної організації та духовного самовияву) адміністративно-бюрократичними традиціями впливу на процес релігійної та соціальної самореалізації віруючих.

Серед *сектантських громад східно-християнського коріння* в Україні останньої чверті XIX ст. були представлені молокани, хлисти (христововіри), мальованці, скопці та деякі перехідні течії, як штундо-молокани [1], що виникали під наростаючим впливом раціоналістичних сект західного походження. Особливу ідеологічну нішу посідали **молокани**. У другій половині XVIII ст. вони відділилися від духоборів і, розділившись на споріднені течії, були представлені в Україні так званою донською гілкою. Цілком у дусі раціоналістичного сприйняття Одкровення молокани прямо не заперечували троїстості Бога та істинності інших християнських догматів. Вони просто вважали їх не вартими уваги, такими, з яких немає користі. Істинним духовним хрещенням вони вважали навчання Божому слову [2].

Мальованщина відносилась до сектантського новоутворення містичного спрямування, яке вийшло з раціоналістичного штундобаптизму. Можна припустити, що поява цього напрямку відбивала кризу, яку переживав штундобаптизм у 1890-ті рр. За таких обставин частина сектантів намагалася дистанціюватися від усталених побутових та віросповідних традицій і пронизалась містичними настроями.

Назву цьому рухові дав уродженець м. Таращі Київської губернії Кіндрат Мальований. Ще в 1884 р. він перейшов із православ'я у штундизм, але невдовзі став говорити, що в ньому "Святий Дух" та що він є "Христос". Після появи у К. Мальованого послідовників і формування так званої секти мальованців це явище привернуло увагу не лише православної церкви, влади, а й освіченої громадськості. Мальованщина, ця своєрідна модифікація хлистівського вчення на українському ґрунті, сприймалася деякими сучасниками як епідемічне душевне захворювання. Відомий психіатр професор І. Сікорський спеціально досліджував цей рух з медичної точки зору. Він дійшов висновку про психічний розлад у К. Мальованого та його послідовників, що проявлявся у звичному для них екзальтованому настрої та нав'язливих ідеях [3]. Готуючись до очікуваного 1 листопада 1899 р. кінця світу, сектанти залишали оселі та йшли у засніжені поля, просто неба занурювались у холодну воду водоймищ – чоловіки та жінки разом з малолітніми дітьми. Після того, як "кінця світу" не відбулося, ідеологія сектантської громади була видозмінена і новий "пророк" Лисенко став проповідувати прихід "царства небесного" шляхом здійснення повної свободи від суспільних порядків. У с. Турбінці Сквирського повіту було засновано комуну, яка в листопаді 1899 р. рушила в Казань, але була розформована [4].

Наступна хвиля активізації мальованщини припала вже на початок XX століття. Але вона й надалі залишалася маргінальним явищем навіть у рамках сектантського руху, об'єднуючи поодинокі громади на Київщині, в Херсонській та Харківській губерніях [5]. Представники інших містичних сект – хлисти та скопці, також залишалися малопомітним явищем у релігійному житті українців. Христововіри навіть на початку XX ст. нараховували на теренах усієї України не більше 700 чоловік – це були осередки хлистів¹ у Харківській, Полтавській, Катеринославській та Таврійській губерніях. Скопців нараховувалося всього близько 100 чоловік на Харківщині, Херсонщині та Полтавщині [6]. При цьому хлисти та скопці, що зорганізувалися ще в 1860-х рр. у Подільській губернії, були піддані репресіям на початку 1870-х рр. і з тих часів не мали своїх осередків на Правобережній Україні [7]. Більш чисельною сектою було молоканство, представники якого проживали компактніше, маючи основний центр у Таврійській єпархії. Їхня кількість у цьому регіоні складала близько 8 тисяч чоловік, здебільшого вихідців із російських губерній [8].

З кінця 1870-х рр., в умовах загострення політичної та соціальної обстановки царський уряд дедалі більше тяжів до посилення репресивної політики щодо сектантства. Ініціатором посилення адміністративних заходів став обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев, який у своїх листах до К. Тютчевої за 1881 р. сформулював основи православної місіонерської концепції. Захищати православну церкву потрібно "від цілої армії дисциплінованих ворогів – усіляких віросповідних пропагандистів, які, користуючись простотою народною, бездіяльністю уряду, умовами простору та бідної культури, вриваються, як вовки, до нашого стада, що не має достатньо пастирів" [9].

Правовий та суспільний статус сектантських громад в Україні останньої чверті XIX ст. характеризувався передусім їх другорядною роллю відносно пануючої православної церкви. Як і у випадку з католицизмом, приналежність до різного роду сект дозволялася лише особам іноземного походження. Перехід православного до іншої конфесії, а тим більше секти, вважався релігійним злочином. Так само навернення православних до будь-якого іншого віросповідання переслідувалось законом, і сектантські місіонери, які зваблювали православних прихожан до своєї релігійної громади підлягали різного роду покаранням. Покарання різнилися відносно так званих "терпимих" та "нетерпимих сект" – до перших відносилась більшість "небузувірських", а до нетерпимих саме "бузувірські" секти, зокрема

¹ Ще з кінця XIX ст. на чолі хлистівських громад всього Чорномор'я (українські і російські терени) та Катеринославщини стояв міщанин Роман Лихачов // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 3. – С. 78-79.

скопці. Якщо насильницьке навернення до звичайної секти (небузувірської) каралося трирічним ув'язненням, то скопці за таку ж провину засилялися на каторгу строком до 8 років. Оскоплення зі згоди приналежної до секти особи каралося шестирічною каторгою, а цей же злочин, здійснений насильницьким шляхом – каторгою до 10 років [10].

Існувала поліваріантність у визначенні міри покарання і, наприклад, скопців іноді карали засланням у найвіддаленіші регіони імперії з позбавленням майнових прав, а в певних випадках обмежувались ув'язненням. Так громади скопців м. Балти і навколишніх сіл Подільської губернії на початку 1870-х рр. було покарано за двома статтями: всі оскоплені й ті, що відзначалися ревністю у пропаганді цієї сектантської течії (ненасильницькі методи) були заслані до Сибіру, а менш винні були піддані арешту та перебували в ув'язненні [11].

До головних державних актів, які визначали напрямки XIX – на початку XX ст. юридичний статус сектантських об'єднань, належить віднести доповнення до закону 1874 р. “Про дарування розкольникам і сектантам усіх віросповідань прав цивільних та щодо відправлення духовних треб”. Фактично новий варіант закону, затверджений 3 травня 1883 р., проголошував право на молитовні зібрання як у приватних, так і у спеціально призначених для цього приміщеннях. Це право не стосувалося лише скопців, які кваліфікувалися як особливо шкідлива секта.

Духовенство тісно співпрацювало з владою у справі приборкання сектантства, надаючи їй необхідну інформацію. Представники різноманітних сект західного та східного походження у тих чи інших єпархіях потрапляли під нагляд не лише з боку поліції, а й місцевого духовенства. Єпархіальне начальство за посередництва благочинних отримувало від місцевих священиків дані про новоприбулих або новонавернених сектантів та їхню діяльність.² У разі виявлення спроб поширення сектантських поглядів, правлячий єпископ інформував про це губернатора та міг звертатися до прокурора окружного суду, який ініціював досудове слідство з подальшим розглядом справи окружним кримінальним судом. Подібну практику бачимо, зокрема, на прикладі Катеринославської єпархії, де занепокоєне розвитком секти шалапутів (так називали в Україні хлістів) єпархіальне начальство, не лише звернулося з поданням до прокурора окружного суду, а ще й увійшло у зносини з окружним кримінальним судом із проханням прискорити рішення справи (жовтень 1880 р.) [12].

Часом світські каральні органи діяли самостійно. Так, волосний старшина Головка, повідомлений про таємне зібрання скопців у с. Тимашівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії у ніч з 3 на 4 травня 1875 р. увірвався до будинку місцевих скопців Шаталових разом із свідками і застав у ньому селян, яких підозрювали у зв'язках із сектантами. З цього приводу становим приставом Мелітопольського повіту було проведено дізнання, результати якого надійшли товаришу прокурора Сімферопольського окружного суду [13].

Ув'язнювали сектантів як у світських виправних закладах, так і в монастирях. Останні, на переконання влади, ефективніше сприяли поверненню у лоно православної церкви. Найвідомішими обителями, в яких ув'язнювали розкольників та сектантів, були Соловецький та Суздальський Спасо-Євфимієвський монастирі. В останньому, наприклад, наприкінці XIX – початку XX ст. перебував в ув'язненні відомий сектант Федір Ковшин. Цей селянин Херсонської губернії у приступі безумства заживо замурував 20 чоловік своїх родичів та однодумців під час загального перепису 1897 р., який він вважав антихристовою справою [14].

Найтяжчим становище було в Соловецькому монастирі, де багатьох арештантів тримали безвихідно. Влаштовані у верхніх поверхах монастиря кам'яні мішки, подібно сумнозвісній Головленківській вежі, не давали арештантам можливості прилягти й вони спали у напівзігнутому стані. Для покарання ув'язнених існувало особливе “лобне місце”, де їх били канчуками, батогами, різками тощо. Протягом XIX ст. становище ув'язнених поступово покращилось – були закриті підземні в'язниці, кам'яні мішки, але умови залишалися важкими. Каземати Соловецької в'язниці, яка проіснувала до 1903 р., були своєрідними прикомірками довжиною в три аршини (210 см) та шириною в два. Між двома ліжками, які ставили в такій камері, був прохід лише для одного в'язня, вікна не мали кватирок і тому повітря в камерах було задушливим, їжу давали убогу. Арештанти приймали її без світла – навпомацки. Одним із тих сектантів, який за таких умов утримання просидів на Соловках декілька десятків років, був селянин із Катеринославської губернії Семен Шубін [15].

Для консолідації зусиль православної церкви у справі протидії сектантським рухам з 1884 р. почали скликатися з'їзди преосвящених. Перше таке зібрання відбулося у Києві. Ухвалені єпископами Південнозахідного краю протисектантські заходи передбачали запрова-

² Це ми бачимо на прикладі виявлення сектантських рухів у Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Київській, Подільській єпархіях (Див. дет.: РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 455. – ЛЛ. 1-17 об.; Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 465. – ЛЛ. 4-5 об.; Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 1264. – ЛЛ. 1-3; Ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – ЛЛ. 88-90; О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 15. – Ч. неоф. – С. 541-555).

дження в духовних семінаріях спеціального курсу з історії сектантських рухів; поширення в народі різнобічної літератури проти-сектантського та протирозкольників змісту; призначення до зачеплених сектантством парафій кращих священників, які мали брати на себе місіонерські функції, вести проповідницьку діяльність серед православних і сектантів; посилення благодійництва та допомоги бідним парафіянам православних парафій [16].

З метою упорядкування місіонерської діяльності православної церкви 25 травня 1888 р. було затверджено “Правила про організацію місій та спосіб дій місіонерів і пастирів церков стосовно розкольників та сектантів”. Вони передбачали тісне співробітництво місіонерів та парафіяльних священників у протидії розколу та сектантству [17]. З початку 1890-х рр. значну методичну допомогу пастирям в організації антисектантської діяльності почали надавати спеціалізовані видання “Миссионерский сборник” та “Миссионерское обозрение”³, які поширювались в усіх єпархіях України.

У 1890-х рр. було посилено фінансування протисектантських заходів. Починаючи з 1892 р. Державне казначейство Російської імперії щорічно виділяло 24 тис. рублів на утримання та роз’їзди місіонерів у єпархіях імперії, у т.ч. Херсонській, Таврійській, Подільській, Волинській, Київській, Харківській, Катеринославській, Кишинівській, Могилівській та Влади кавказької губерніях. Із зазначеної суми понад 3 тис. руб. надходило до кожної єпархії з витратних статей Св. Синоду [18].

Вирішуючи проблему утвердження адміністративного контролю за проти-сектантською діяльністю 1895 р. було розширено штат чиновників для особливих доручень при обер-прокурорі Св. Синоду. При обговоренні цього питання в присутності Св. Синоду було прийнято рішення доручити нагляд за всіма сектантськими рухами особливому чиновнику. Його першим обов’язком стала координація боротьби з сектантством [19].

Основне місіонерське навантаження несли парафіяльні священники та монастирські ченці. Періодично вони поєднували свої пропагандистські зусилля. Так, у селах Плоскому та Скибинцях Київського повіту разом із місцевими священниками проповідував ієромонах Києво-Михайлівського монастиря Євстратій. Спільними зусиллями тільки в 1875 р. їм вдалося повернути до православної пастви 20 жителів с. Плоского та двох селян зі Скибинців [20].

У єпархіях поширювалась практика запровадження антисектантських сюжетів в усі

проповіді та популяризації кращих зразків у єпархіяльній пресі [21], у збірниках для сільських пастирів (“Беседи сельского священника к прихожанам”) [22] тощо. Священником Київської єпархії Афанасієм Недельським було укладено посібник для сільських батюшок з організації місіонерського пастирського служіння під назвою “Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику” (К., 1883) [23]. До послуг православних місіонерів були надані наукові та науково-публіцистичні дослідження М. Кутепова, Ф. Титова, Д. Скловського, І. Стрельбицького, І. Троїцького, І. Сікорського та інших [24].

Суттєву допомогу в боротьбі з сектантством надавали православні церковні братства, які від часу великих реформ Олександра II відновили свою діяльність на засадах “Положення про православні церковні братства” 1864 року. В Україні в кожній єпархії діяли братські громади, традиційно орієнтовані на чотири напрями суспільного служіння: діяльність релігійно-просвітницьку, благодійницьку, церковно-упорядницьку та місіонерську. Універсальні ознаки пропагандистської діяльності проглядалися, зокрема, в місії Одеського Свято-Андріївського братства та Чернігівського братства святого Михаїла князя Чернігівського, які діяли в складних регіонах з точки зору міжконфесійних відносин.

Щорічно Рада Свято-Андріївського братства безкоштовно поширювала в народі книги, брошури і так звані “листки” протисектантського змісту. В парафіяльні церкви надходив журнал “Наставления и утешения святой веры христианской”, який братство кожного року отримувало в кількості 750 екземплярів від руського Свято-Андріївського скиту на Афоні [25].

Проте необхідно визнати, що успіхи у здійсненні протисектантських акцій були пов’язані головним чином із заборонними діями світських властей. У результаті, представники містичних сект – хлисти, скопці та мальованці залишалися найменш помітним явищем.

Таким чином, остання чверть XIX ст. стала періодом активного приборкання в Україні сектантських утворень східного спрямування. Відбулося поєднання репресивних заходів з боку держави і проповідницької, роз’яснювальної діяльності церкви і православних братств. Станом на кінець XIX ст. навіть найбільш впливові сектантські рухи залишалися маргінальним явищем внутрішньоконфесійного життя в Україні й охоплювали лише незначну частину українського населення.

³ “Миссионерский сборник” був виданням братства св. Василя Великого, єпископа Рязанського, а за період з 1910 до 1912 р. видавався Рязанською Місіонерською Радою. Видання засноване 1891 р. і виходило до 1917 р. в Рязані; журнал “Миссионерское обозрение” виходив щомісяця з 1896 р. у Петербурзі. З 1903 р. був розширений у двотижневий видання. Від часу заснування в 1896 р. до 1905 р. видавцем-редактором був В.М. Скворцов (Див.: Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання XIX – поч. XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К.: НБУВ. – 2001. – С. 70-71).

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С. 225-226.
2. Там само; Мелиоранский Б.М. Сектанство // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 2. – С. 143-145.
3. Див. дет.: Сикорский И.А. Психопатическая эпидемия 1892 г. в Киевской губернии. – К., 1883.
4. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы... – М., 1906. – С. 283, 289; Мальованщина // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 3. – С. 78-79.
5. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – С. 122-123; Мальованщина // Христианство. Энциклопедический словарь.– Т. 3. – С. 78-79.
6. Надтока Г.М. Вказ. праця. – С. 120-126.
7. О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 14. – Ч. неоф. – С. 511-522.
8. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884 г. – СПб., 1886. – С. 212-219.
9. Победоносцев К. Письма Тютчевой // <http://www.krotov.org/acts/19/1881pobe.html>.
10. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы... – С. 267.
11. О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии – С. 511-512.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Спр. 455. – Арк. 1-1об.
13. Там само. – Арк. 4-5об.
14. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектанством (К вопросу о веротерпимости). – М., 1905. – С. 17, 19.
15. Там само. – С. 41; Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству. – Х., Одеса, 1931. – С. 53, 60.
16. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1885 г. – СПб., 1887. – С. 28-30.
17. Див. дет.: Правила об устройстве миссий и способе действий миссионеров и пастырей церквей по отношению к раскольникам и сектантам. – М.: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1888. – 12 с.
18. О расходе на содержание миссионеров в десяти западных и южных епархиях // Церковные Ведомости. – № 31. – С. 267.
19. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – С. 62.
20. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 341. – Арк. 88-90.
21. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884 г. – С. 78-81.
22. Беседы сельского священника к прихожанам. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1866.
23. Недельский А. Братский совет новорукположенному в сельский приход священнику. – К., 1883.
24. Див.: Кутепов Н. Краткая история и вероучение рационалистических и мистических ересей... – Новочеркасск, 1899; Титов Ф. О современном состоянии русского сектанства. – К., 1897; Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб., 1889; Сикорский И.А. Психопатическая эпидемия 1892 г. в Киевской губернии. – К., 1883; Скловский Д. Штунда. Подробный разбор и опровержение учения штундистов. – М., 1888; Стрельбицкий И.Х. Краткий очерк штундизма и свод текстов, направленных к его обличению. – Одесса, 1893; Троицкий И. Обличение заблуждений штундизма. Опыт подробного разбора лжеучений сектантов-штундистов. – К., 1890; Высотский А. Записки по обличению молоканства. – Симферополь, 1892.
25. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С. 187-188; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – С. 129.